

c) Nog 'gecompliceerd' of reeds 'complex'?

Wanneer wij deze wetenschappelijke en technische ontwikkelingen van de laatste twee eeuwen in het geheel onder ogen zien, moeten wij samenvattend constateren, dat zij op het leven van ons mensen een invloed hebben gehad en steeds meer hebben, die alle terreinen van het menselijke leven bestrijken. Wanneer wij spreken over een '**andere wereld**' dan is het met name dit fenomeen van een '**zelfgemaakte**' wereld dat wij voor ogen hebben. Daarbij gaat het nu **niet** om een algemeen **pessimistische cultuurkritiek**, maar **wel** om een **bewustwording** van ontwikkelingen, die ons in staat moet stellen een kritische houding in de zin van het 'beargumenteerd onderscheid kunnen maken' aan te kunnen nemen.

Het leven van onze voorouders was met betrekking tot het levensonderhoud vaak zeer bezwaarlijk en moeilijk. Het 'dag- en nachtritme' bepaalde de werk- en rusttijden, waarbij nagenoeg alle dag-tijd in beslag werd genomen door harde handenarbeid. Daarentegen was het leven zelf eenvoudig van aard, de communicatie- en actieradius was zeer beperkt, de 'eentonigheid' enkel doorbroken door wereldlijke en kerkelijke feestdagen en -tijden. De sociale en politieke situatie werd als een 'god-gegeven' standenmaatschappij argeloos aanvaard. Met de Franse Revolutie komt hierin echter een omwenteling, wat niet betekent dat daarmee ook gelijktijdig een wijziging in de concrete levensomstandigheden hand in hand ging. Ook al konden de **ideeën** over het leven en samenleven veranderen, toch bleef de '**natuur**' in eerste instantie nagenoeg gelijk; de '**natuur**' **namelijk van de mens** die voor zijn dagelijks brood zwaar moest blijven werken, en de '**natuur**' **van het milieu** dat nog altijd dezelfde seizoenen kende met hetzelfde dag- en nacht ritme dan voordien. Ook al kwamen andere bestuurders, ook al werden nieuwe feestdagen ingevoerd, ook al werden nieuwe wetten uitgevaardigd en belastingen opgelegd, de concrete (vooral agrarische) leefwereld bleef tamelijk ongewijzigd. Pas wanneer ook deze 'natuur' door menselijke ingrepen wijzigingen in de vorm van wetenschap en techniek ondergaat, dan pas is er sprake van een **massale beïnvloeding** van de werkelijkheden waarbinnen wij allen leven. Dan pas komt de omslag van een overzichtelijke en zogezegd 'eenvoudige' naar een gecompliceerde en zelfs complexe samenleving. Gedurende onze zoektocht door de filosofie van de 19^e eeuw zullen we deze ontwikkelingen en veranderingen op verschillende (cruciale) momenten tegenkomen. Vanaf de 19^e eeuw zijn het dus niet enkel de ideeën van

filosofen, of de gewijzigde geloofsovertuiging van de vorst, of de revoluties van mensenmassa's die omwentelingen teweeg brengen, maar in toenemende mate ook de versnelde processen in de empirische wetenschappen en de techniek. Met dit fenomeen moeten dan ook de mensen die in de 19^e eeuw aan filosofie doen rekening houden, en we zullen zien hoe zij dit ook hebben gedaan of achterwege hebben gelaten.

Algemeen gesproken kan men constateren dat de wetenschappelijk-technische progressie ten aanzien van een overzichtelijk en gelijkblijvend levenspatroon **veranderingen** teweeg brengt die **in twee richtingen** werken:

- a) in richting van een **vergemakkelijking van de werkwereid**; in richting ook van een grote verbetering van het levensonderhoud (mechanisering) en het levensbehoud (medische wetenschappen); pas doordat de gemiddelde leeftijd van 30 jaar in het jaar 1800 door de verbetering van de medische wetenschap en de betere voedselvoorziening sterk stijgt, denken mensen aan een toekomstgerichte invulling van hun levenspatronen;
- b) in richting van de **deelname aan toenemend gecompliceerde werkprocessen**, die steeds meer uitgroeien tot complexe leef-processen;

Terwijl het eerste positieve aspect van de industrieel-wetenschappelijke revolutie door iedereen wordt begroet en beaamt, brengt het tweede aspect duidelijk ook nieuwe leefsituaties en negatieve effecten (b.v. massale vormen van kinderarbeid) met zich mee. Dat – zoals zo vaak in de geschiedenis van de mensen – de zegeningen en de successen van de wetenschappelijke vooruitgang al snel tot de vanzelfsprekendheden gaan behoren, en men liever de focus richt op de negatieve gevaren en problemen, blijft niet verbazingwekkend. Anderzijds blijft het waar dat juist de problemen en gevaren steeds onze bijzondere aandacht vragen, zodat een ongebreideld progressie-optimisme niet doorslaat en ongemerkt destructieve krachten ontwikkeld die niet alleen de vooruitgang, maar ook de mensen en hun wereld zelf bedreigen.

1) Een historisch uitgangspunt: de Franse Revolutie

De eerste datum van deze kaart is niet voor niets het jaar 1789, het jaar van de Franse Revolutie. Het is ongetwijfeld waar dat met deze gebeurtenis iets 'nieuws' in onze wereld gebeurt.

Soms wordt de revolutie ook wel genoemd **'de dageraad van de moderne tijd'**.

Naast vele andere uitwerkingen heeft de Franse revolutie met name ook het filosofisch denken beïnvloed. Daarop willen we onze aandacht richten omdat de filosofische stromingen van de 19^e eeuw gedachtegoed van de Franse revolutie voortzetten of ertegen reageren.

Ten eerste is de allesoverheersende gedachte de 'kracht van de rede': met het verstand is de mens in staat een nieuwe ordening op te bouwen die onafhankelijk is van alle traditionele structuren in maatschappij en Kerk. De Franse revolutie versterkt de emancipatie van de rationaliteit, en kenmerkt zich zo – negatief geformuleerd - als **antiautoritair, antigodsdienstig, anti-royalistisch**. Anderzijds formuleerde de revolutie zelf haar intenties met de positieve drieklang van **'vrijheid, gelijkheid, broederlijkheid'**. De ideeën van absolutisme, aristocratie en clericalisme stoelden op traditie en op het behoud van invloed en macht. Deze gedachten en structuren komen vanuit filosofisch standpunt pas in beweging als nieuwe ideeën bedacht en gelanceerd worden; pas wanneer mensen het aandurven het eigen denken in beweging te brengen. Zo formuleerde bij voorbeeld **Immanuel Kant** in zijn geschrift van 1783 met de titel **'Was ist Aufklärung?' ('Wat is verlichting?')** dit inzicht met

de aansporing: *'Habe Mut dich deines eigenen Verstandes zu bedienen!'* Dat is nog geen revolutionaire oproep, maar wel het opnieuw verworven inzicht, dat de kracht van de rede niet voor niets aan de mens is gegeven. Maar volgens Kant kunnen de mensen maar langzaam tot verlichting geraken, want "door een revolutie wordt misschien een afkeer van persoonlijk despotisme of heerszuchtige onderdrukking, maar nooit een echte hervorming van de manier van denken ('Reform der Denkungsart') tot stand gebracht."

Hoofdstuk II: De voordenkens van de filosofie van de 19e eeuw

1) René Descartes: de 'vader van de moderne filosofie'

a) De spanning tussen twee dimensies: materie en geest

Dat er bijzondere aandacht op de kracht van de rede werd gevestigd, was aan het einde van de 18e eeuw binnen de filosofie trouwens geen nieuw verschijnsel. Reeds met de Franse filosoof **René Descartes (1596 – 1650)** verplaatst zich de aandacht van de filosofie **van het 'zijn' naar het 'bewustzijn'**, of anders gezegd: van de werkelijkheid buiten de mens naar de werkelijkheid binnen in de mens.

- *Opdracht gedachtenexperiment:* wat is volgens u bedoeld met 'werkelijkheid buiten de mens' en 'werkelijkheid binnenin de mens'?
- Naar aanleiding hiervan graag een **kort verhaal**: Een man maakt een wandeling in de bergen; plotseling struikelt hij en glijdt tientallen meters een helling naar beneden. Aan de rand van de afgrond krijgt hij nog net een boomwortel te pakken om zich vast te houden; daar hangt hij nu, boven de afgrond tussen hemel en aarde. Zijn arm wordt steeds zwakker en zwakker; in zijn vertwijfeling roept hij: 'Is er iemand daar boven?' Hij kijkt omhoog, maar ziet alleen de bewolkte hemel. Maar plotseling drijven de wolken uiteen, een helder lichtstraal valt op hem en hij hoort een stem roepen: 'Ik, de Heer, ben

er. Laat de wortel los en Ik zal je redden.’ – De man kijkt, hij aarzelt een ogenblik en roept dan: ‘Is daar boven misschien nog iemand anders?’.

- Uitleg en interpretatie van dit verhaal en het verband met Descartes
- twee dimensies van werkelijkheid: **leven hier en nu**; existentieel bedreigende situatie; het zich aandienen van een **andere werkelijkheid (God)**;
- de keuze is hier zeer extreem: ondanks het vernemen van een boven-zintuigelijke werkelijkheid, wordt deze niet aanvaard; over het algemeen leeft bij mensen (ook tegenwoordig) juist de vraag en het verlangen naar een zintuigelijke manifestatie van een ‘andere’ werkelijkheid, maar zelfs dan, als die manifestatie er is, wordt ze door deze man - nog wel in levensgevaar – niet geaccepteerd; juist vanwege deze extreme keuze voor het aanvaarden van enkel de materiële werkelijkheid – ondanks de zintuigelijke manifestatie van een niet-materiële werkelijkheid - wekt dit verhaal lachwekkend.
- Deze **spanning tussen twee mogelijke dimensies van werkelijkheid** krijgt in de moderne filosofie nieuwe aandacht. Komend uit een scholastieke traditie (de filosofie van de middeleeuwen die sterk stoelde op Aristoteles) waar zowel de materie als de geest aanvaard worden, wordt deze spanning en de verhouding ervan opnieuw tot een belangrijk vraagstuk.

Descartes nu maakt het zich zelf niet gemakkelijk, want hij neemt deze twee dimensies beiden serieus: **de dimensie van de materie** en **de dimensie van de geest**, waarbij met ‘dimensie van de geest’ zowel de eigen menselijke geest is bedoeld als ook een ‘geestelijke werkelijkheid’ (God) buiten de mens.

De algemene vraag bij twee elementen of twee polen (A en B) is immers: hoe kan ik ermee omgaan? Er zijn drie mogelijkheden: ofwel A loochenen en enkel B aannemen, of B loochenen en A aannemen, of A en B aannemen en de verhouding tussen beiden proberen te onderzoeken, verhelderen, verklaren etc. (Afhankelijk van de vraagstelling kan er ook een vierde mogelijkheid zijn, namelijk zowel A en B loochenen, b.v. bij de keuze een appel of een sinaasappel te eten, want men kan ook ervoor kiezen beiden niet te eten; maar bij de vraagstelling naar de mogelijke dimensies van werkelijkheid is dit niet mogelijk, omdat men zelf altijd tot minstens één van die dimensie noodzakelijk moet behoren). Descartes zelf kiest voor optie drie, en dat is over het algemeen de meest moeilijke variant. In vele opzichten is zijn

filosofie erop gericht aan beide dimensies van materie en geest recht te doen en de relatie tussen beiden op te helderen.

We zullen niet alle aspecten van de filosofie van Descartes kunnen behandelen, maar ons beperken tot de elementen die in richting van de filosofie van de 19e eeuw bijzondere invloed hebben uitgeoefend.

b) Kernpunten uit leven en werk van Descartes

Bij de uiteenzetting met een filosoof hoort echter ook dat men een korte schets geeft van **zijn 'vita', zijn leven**; immers politieke, sociale, godsdienstige en privéomstandigheden kunnen een sterke bijdrage leveren aan het werk van een persoon.

René Descartes staat tegenwoordig bekend als een grote filosoof, maar hij was in zijn tijd vooral bekend als natuurwetenschapper en mathematicus. Hij had immers grote verdiensten verworven op het gebied van geometrie, aritmetica, fysica en anatomie (voor wat dit betreft graag een verwijz naar de Wikipedia pagina's over Descartes in het Frans, Engels en Nederlands). Zijn natuurkundig en filosofisch werk droeg uiteindelijk bij tot een acceptatie van een nieuw wereldbeeld, dat de verdere ontwikkeling in de natuurwetenschappen en filosofie grotendeels bepaalde.

Enkele kernpunten uit het leven van René Descartes:

- geboren in **1596 in La Haye** in de Touraine.
- opvoeding op het **Jezuïeten-college 'La Fleche'**, waar hij in de scholastieke traditie wordt opgevoed. Aan deze opleiding houdt hij een dubbel gevoel over: enerzijds grote **dankbaarheid** voor alles wat hij heeft leren kennen (vgl. Descartes' werk 'Discours de la methode', nr.6: "Van kindsbeen aan mocht ik genieten van wetenschappelijke vorming, en omdat men mij zei, dat men met behulp van de wetenschappen een duidelijke en vaste kennis kon verwerven van alles wat voor het leven noodzakelijk is, zo wenste ik niets meer dan deze [kennis] te verkrijgen."); anderzijds de **ontevredenheid** en het ongenoegen dat de filosofie en de wetenschappen weinig tot geen vooruitgang maken als zij enkel en alleen de denkbeelden van de grote voorgangers herhalen (vgl. nr. 6: "Zodra ik de hele studie doorlopen had, wanneer men aan het einde

ervan onder de 'geleerden' wordt opgenomen, veranderde ik volledig van mening. Want ik vond mezelf verstrikt in zoveel twijfels en dwalingen, dat het leek alsof ik, na de moeite die het had gekost om mezelf te vormen, geen ander nut had verworven dan alleen mijn onwetendheid te ontdekken.”).

- De tijd van de studie in het '**liber mundi**' ('boek van de wereld'): Descartes reist (dankzij een goede financiële basis) door verschillende Europese landen (vgl. Discours, nr. 14: “Toen ik in leeftijd gevorderd was om mij aan de afhankelijkheid van mijn leraren te onttrekken, gaf ik de wetenschappelijke studies op, en nam het besluit om geen andere kennis te zoeken dan die welke ik in mezelf of in het grote boek van het leven kon vinden [...].”). Hij neemt als soldaat deel aan veldtochten in de tachtigjarige oorlog en heeft nabij Ulm een bijzondere ervaring van een drievoudige droom. Er is over gespeculeerd of hier reeds de aanzetten te vinden zijn voor de idee van een nieuwe ideale wetenschap, die in zijn ogen een '**mathesis universalis**' zou moeten zijn. Descartes zelf – zo bericht zijn eerste biograaf A. Baillet – interpreteert deze dromen als een teken dat hij zijn levensweg moet veranderen en zich volledig aan de wetenschap moet wijden. In ieder geval begint hij vanaf die tijd na te denken over een **nieuwe methode in de wetenschap** (zie beneden).
- Vanaf 1628 leeft Descartes op verschillende plaatsen in de **Nederlanden**, waar hij meer dan 20 jaren verblijft. In deze tijd ontstaan ook zijn belangrijke werken, de 'Discours de la méthode' (1637), de 'Meditationes de prima philosophia' (lat. 1641, fr. 1647), de 'Principia philosophiae' (1644) en zijn laatste werk, de 'Passions de l'âme' (1649). Door de 'Discours', die ook autobiografisch van aard is, wordt hij beroemd en geldt vanaf die tijd als de grote Europese filosoof.
- In 1649 volgt hij een uitnodiging van koningin Christina naar **Zweden** om haar in filosofie te onderrichten; toch heeft deze verhuizing fatale gevolgen, want al gauw wordt hij ziek en sterft aan een longontsteking op 11 februari 1650. In 1666 wordt het lichaam overgebracht naar Frankrijk, waar het nu rust in de kerk 'Saint Germain des Prés'.

c) Een nieuwe methode in de filosofie

Reeds in zijn 'cogitationes privatae' ('persoonlijke overwegingen') van 1619 had Descartes het project van een wetenschappelijke vernieuwing aangekondigd. En in 1639 schrijft hij aan zijn vriend Mersenne dat hij op zoek zal gaan naar "een project van een universele wetenschap, die onze natuur op het hoogste niveau van volmaaktheid zal verheffen." (AT I, 339). Dit kan echter volgens hem enkel tot een goed resultaat leiden als er op twee punten wordt ingezet:

- 1) de **noodzaak van empirische (op de waarneming en experimenten berustende) studies**: een onderzoek naar de verhouding van natuurfilosofische uitdrukkingen als 'tijd', 'ruimte', 'beweging' is niet voldoende, er moet ook een onderzoek komen naar concrete verschijnselen in de natuur. Daarom ook gaat Descartes zelf aan de slag met het onderzoek naar anatomie (hij ontleed dierlijke kadavers), of met probleemstellingen rond de optica en de menselijke waarneming doordat hij organen analyseert (oog, neus, hersenen).
- 2) De **noodzaak van methodische studies**, want volgens Descartes wordt een vernieuwing pas mogelijk als er twee methodische aanzetten worden overwonnen:
 - a) *het programma van de occulte wetenschappen*

Deze occulte wetenschappen waren in de 16^e en 17^e eeuw ver verspreid: men zou de natuur pas dan kunnen begrijpen wanneer men de verborgen krachten en eigenschappen op het spoor zou komen die in alle dingen a.h.w. verborgen zouden liggen; wie echter volgens Descartes wil achterhalen waarom b.v. een steen een andere steen tot beweging brengt, die moet geen occulte krachten in de stenen of de sterren veronderstellen, maar voor het onderzoek van de voor de hand liggende feiten (grootte, gewicht, ligging enz.) van de stenen vertrekken.
 - b) *het programma van de syllogistische methode*

Deze methode is gebaseerd op het deduceren (het herleiden) van veronderstellingen ('premissen') tot conclusies. Het syllogisme: 'Elke mens is sterfelijk; Socrates is een mens; dus is Socrates sterfelijk' biedt volgens Descartes geen verbreding van onze kennis, maar enkel een formele structurering. Want de eerste premisse 'elke mens is sterfelijk' kan ik

alleen als 'waar' achterhalen doordat ik bij iedere mens individueel kan vaststellen dat hij sterfelijk is, en dus ook bij Socrates. Daarom kan 'elke mens is sterfelijk' enkel gekend worden, wanneer 'Socrates is sterfelijk' – de vermeende conclusie – al gekend is. Zodoende kan Descartes schrijven, "dat de dialectici door hun kunst geen syllogisme met een ware conclusie kunnen vormen, tenzij dat zij [...] de waarheid die herleid wordt, reeds van te voren kenden."